

Михайло Міллер

КАМ'ЯНІ СПОРУДИ БРОНЗОВОГО ВІКУ В ЗАПОРІЖЖІ

(I. Кромлехи)

В 1927-32 рр., в зв'язку з будівництвом Дніпрельстану, в Надпоріжжі (від Кічкасу до Дніпропетровського), кожного року влітку, працювала там Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України. Ця експедиція була найбільшою для того часу, не тільки в УССР, але й на весь РСФСР. Експедиція працювала, з різних причин, нерівномірно: іноді затримувалася на одному місці на довший час, іноді відразу пересувалася далеко наперед, залишаючи значні простори недослідженими. Проте, при всіх недотягненнях у праці експедиції, її організації та керівництва, експедиція збрала величезну кількість матеріалів різного часу, а також відкрила і дослідила силу стаціонарних пам'яток, починаючи від нижнього палеоліту аж до 18 ст. На жаль, матеріали експедиції не лише своєчасно не були камерально опрацьовані, а навіть загального звіту не складено й не опубліковано. З'явилося в різні часи коло двох десятків окремих статей на частковій темі і лише нещодавно я опублікував дуже коротке звітлення про праці експедиції в цілому та про її наслідки.¹

Велика кількість пам'яток матеріальної культури в Надпоріжжі, по берегах та островах Дніпра, від Богомолівського острова проти Дніпропетровського і аж до Хортиці, була обумовлена сприятливими природними умовами цієї місцевості. Надпоріжжя являє собою прекрасну та своєрідну країну, що різко виділяється від степу, що її оточує. Це ніби якийсь оазис серед пустелі. Скелясті, гранітові береги, скелясті острови, піскуваті та вкриті лісом пороги, забори та поодинокі великі

---

¹ М. Міллер. Дніпрельстанівська Археологічна Експедиція Наркомосу України (1927-1932). Науковий Збірник УВУ, VI. Мюнхен 1956.

камені, брукви та чорноземні луки притягали до себе велику силу риби, всяких слизняків, птахів, а давніше — і звірів: кабанів, коней-тарпанів, оленів, сайгаків, диких кіз, бобрів і т. і. Все це створювало надзвичайно сприятливі умови для життя людини, особливо на ранніх ступнях розвитку суспільства й господарства.

Саме цими умовами й пояснюється надзвичайна кількість пам'яток матеріальної культури всіх часів, якої ми не зустрічаємо вже ні нижче, ні вище Надпоріжжя по Дніпрові і якої може немає більше ніде в цілій Україні.

Отже й доба бронзи (2.000-800 до Хр.) залишила тут безліч усяких пам'яток: залишки селищ, тимчасових рибальських стоянок, величезну силу поховань здебільшого під могильними насипами, часто до 10 мтр. заввишки, часто в формі родових цвинтарищ, багато бронзового знаряддя та зброї, а більш усього — керамічних виробів, часто з багатою орнаментациєю. До цих пам'яток бронзової доби належать і різні кам'яні споруди, що досягають тут високого розвитку і розповсюдження. Ці різні споруди з каменя зустрічалися як у могилах, так і окремо, біля залишків тодішніх селищ. Різниця як у могильних насипах, (від ледве помітних аж до величезних), так і в розмірах могильних кам'яних споруд, — вони свідчать уже про економічну нерівність, що розвивається особливо в пізні часи бронзового віку.

Різні форми кам'яних споруд. В могилах кам'яні споруди пов'язані з похованнями. Тут маємо кам'яні скринькові гроби (цісти), кромлехи, лябіринти, менгіри, бруковані каменем майданчики — простокутні, або круглі і т. і. Всі кам'яні споруди так чи інакше мали культовий характер і були пов'язані з вірою в позагробове життя.

За матеріалами ДАЕНКУ можна виявити наступні основні форми кам'яних споруд у могилах: 1) весь могильний насип з каменю, який потім закидано землею, 2) Куполоподібна обкладка всього насипу, або до половини його височини, яка потім також закидана землею. 3) Каміння розкидане в усьому насипу. 4) Завал каменем могильної ями. 5) Менгіроподібний камінь на вершку могили, або в могилі в головах похованого. 6) Могильна яма вкрита великою кам'яною плахою. 7) Могильна яма пообставлювана по стінках кам'яними плахами. 8) Майданчики круглі або простокутні над похованням, щільно забруковані каменем. 9) Поховання в кам'яних скринях-цістах. 10) Кромлехи під насипом, з похованням у центрі. 11) Кільцева обкладка могили знадвору брилами каменю, або плахами, поставленими сторч.

Культові кромлехи, як і лябіринти, зустрічаються не в могилах, а біля селищ і лише один раз — у великій могилі з похованнями в цістах, виявлено теж і споруди, подібні до лябіринту (Розкопи Червоної могили, зроблені С. Тахтаєм).

Кромлехи могильні. Кромлехами в європейській археологічній літературі звуться кола на поверхні землі, культового призначення (бронзової доби), створені з великих тесаних каменів понаставлюваних сторч з деякими інтервалами. Ці кромлехи з похованнями не пов'язані. За практикою ДАЕНКУ кромлехами почали звати всякі циркульноправильні кола, створені з великих або з малих каменів, що іноді лежать навіть плазма. І це має рацію, бо всі ті кола, чи великі, чи малі, пов'язані з однією ідеєю — культу сонця.

В кам'яних погребних спорудах бронзової доби в Надпоріжжі найбільш розповсюджені та найбільш характеристичні огорожі з великих каменів або викладки з кам'яних брил циркульноправильної форми. Кам'яні кола звичайно знаходяться в середині могильного насипу, звичайно по його периферії, на рівні поверхні землі. Але кілька десятків років тому кам'яні кола дослідники знаходили часто і зовні насипу, а також і по його периферії. В центрі кромлеху знаходиться поховання, здебільш в кам'яній цісті, а іноді і по кілька поховань. Кам'яні могильні кромлехи різного розміру: від великих кіл з діаметром на кілька десятків метрів, створених повстановлюваними насторч і і впритул один до одного великими плахами каменю — до маленьких кіл, викладених невеличкими камінцями, покладеними пласко і з перервами. В багатьох випадках в кромлехах з великих плах виявлявся вихід, звернений завжди на схід сонця. Це явище давно відоме в європейських кромлехах і підкреслює зв'язок кромлехів з культом сонця.

З відомих досі в Наддніпров'ї кромлехів можна вказати такі: в 1860 р. І. Забелін розкопав т. зв. Товсту могилу біля с. Біленького недалеко від м. Нікополя. В центрі могили, на рівні поверхні, виявилось поховання в кам'яній цісті. «Навкруги гробовища була постановлена огорожа з вапнякових білих плах різного розміру, від 90 см. завширшки і 54 см. заввишки, і менших. Вони стояли гострими кінцями вгору».²

В 1903 р. Д. Яворницький розкопав могилу між сс. Військовим та Микільським. В насипу, на рівні поверхні, виявився кромлех з великих каменів, пласких та довгих з гострими вершками. Кромлех цей стояв ще в 1943 р. Він складався з 34 каменів, що стояли впритул один до одного, трохи похило до центру. Діаметр кромлеху коло 20 мтр. Камені були розміром 40 на 105 на 205 та 40 на 185 на 205 см. Вихід з кромлеху на схід завширшки був 5 мтр. В середині кромлеху, за словами Яворницького, були поховання скорчених кістяків, але подробиць він уже не пам'ятав, а записок ніяких не вів. Недалеко цієї могили була друга з таким же кромлехом; цю могилу також розкопано,

---

² *И. Забелін. Древности Геродотовой Скифии, вып. II. СПб 1872.*

а каміння забрав на якісь господарчі потреби управитель маєтку пана Малами.³

В 1907 р. М. Макаренко розкопав кілька могил біля села Волоського. Могили 1, 2, 3 та 4 мали кромлехи в середині по периферії. В його ж розкопах біля с. Вороного кромлехи виявлено в могилах 8, 10 та 14.⁴

2 кромлехи було виявлено В. Гошкевичем в Царевій могилі біля Криворіжжя. Перший кромлех мав у діаметрі 6,2 мтр., а другий — 17,5 мтр. з каменів височиною 1,5 мтр. У першому знаходилося поховання в цісті, а сам кромлех знаходився в середині другого, більшого.⁵

Найбільша кількість поховальних кромлехів була виявлена ДАЕНКУ в Надпоріжжі, особливо в його південній частині, від Ненаситця до Хортиці. Всі кромлехи, про які мені повелося зібрати відомості, знаходилися на правому березі Дніпра. На лівому вони ніколи не були знайдені.

М. Рудинський в 1927 р., підчас розвідкової подорожі на Дніпрельбуд, розкопав 4 могили біля Кічкасу. В четвертій з них виявлено невеличкий кромлех (діам. 2,8 мтр.). В середині — поруйнований дитячий кістяк, орієнтований на південний-схід.⁶

Один з найбільших кромлехів був виявлений ДАЕНКУ в 1928 р. також біля с. Кічкасу. Цей кромлех знаходиться в великій могилі, був побудований з великих одноманітних каменів, довгих над 1,5 мтр., пласких у нижній частині та гострих угорі. Кромлех складався з 89 каменів, з перервою-виходом на схід. В центрі кромлеху було поховання в кам'яній цісті з великих суцільних каменів, а навкруги її — ще кілька скорчених поховань. На жаль, цей цікавий кромлех з похованнями не був опублікований.

Такий самий кромлех, дещо меншого розміру, був розкопаний біля с. Федорівки в насипу «Червона могила». Тут, всередині кромлеху, виявлено два поховання в кам'яних цістах, а ще кілька під кам'яними завалами, і всі кам'яні споруди нагадували лябіринт. (Також не був опублікований, лише згаданий в рукописному звіті).

В тому ж великому могильному цвинтарищі, біля Кічкасу, А. Добровольський розкопав маленьку могилу (№ 11) з кромлехом на 3 мтр. в діаметрі. В центрі його виявлено поховання з фрагментами горщи-

---

³ На жаль, *Д. Яворницький*, що розкопав сотні могил у Дніпропетровщині, в археології був аматором і ганявся лише за речами, не записуючи ніяких спостережень.

⁴ *Н. Макаренко*. Археологические исследования 1907-1909 гг. в Екатеринославской губ. ИИМК, вып. 43. СПб 1911.

⁵ *І. Фабриціус*. Tzareva mohyla. ESA, IV. Helsinki 1929.

⁶ *М. Рудинський*. Археологічна розвідка на Дніпрельстані. Збірник Краєвого арх. музею. Дніпропетровськ, I, 1929, стор. 54.

ка. В могилі ч. 18 виявлено круглий майданчик, брукований каменем, діам. 5,8 мтр. Під кам'яним бруком — два скорчені поховання на лівому боці, орієнтовані на схід. Могила ч. 29 мала насип, обкладений каменем від підніжжя до половини височини. Під насипом — поховання — скорчений кістяк, орієнтований на південний схід. Дно могили посипано червоною охрою. Могила ч. 35 височиною 3 мтр. мала в основі насипу кромлех. В середині — 4 кістяки, два з них скорчені на лівому боці, орієнтовані на південь. Біля одного кістяка — овальна кістяна платівка з отвором посередині. Третій на спині з ногами зігнутими убік, орієнтований на схід. Біля черепу — серцевидна крем'яна кінцівка стріли. Четверте поховання, найбільш поруйноване, хоронило кістяк, також горілиць, з ногами зігнутими вбік. А. Добровольський вважав, що 3-тє та 4-тє поховання давніші, а 1-є та 2-гє — пізніші, т. зв. «впускні».⁷

В 2-му Кічкаському могильному цвинтаріщі могила ч. 1 була частково поруйнована грабарями. Тут виявився великий кромлех з каменів, що в середньому були по 1,05 мтр. заввишки, а 30 см. завширшки та завгрубшки — 20 см. Камені стояли впритул і трохи похило до центру. В середині кромлеху в його північній частині були залишки кам'яної цїсти, орієнтованої на південний схід, в якій знаходилося горнятко з наліпним прутиком під вінцями, що був ритмічно розчавлений пальцем. Посуд — пізньобронзовий. Ближче до центру знаходилася друга цїста, орієнтована на південь. Вміст цїсти був понищений грабарями. Кромлех видко було також у могилі ч. 7, в центрі якої виявлено, але не досліджено, велику цїсту.

2 кромлехи з похованнями в центрі великої могили були розкопані в 1943 р. біля с. Новоолександрівки (Гнатівки) німецькою археологічною експедицією. Подробиці невідомі.

Складні кромлехи. Могильні кромлехи зустрічалися і в формі складних кам'яних кіл, пов'язаних між собою простими лініями, викладеними також каменем. Так у тому ж Кічкаському могильнику П. Смолич розкопав могилу 4 мтр. заввишки. Під могильним насипом на рівні поверхні виявлено 3 кромлехи, розташовані по лінії схід-захід. Перший діаметром в 8 мтр., другий — упритул до першого, діаметром 3,25 мтр., третій дещо на відступі від перших діаметром 1,5 мтр. В середині першого — брукований каменем прямокутний майданчик. Під майданчиком у ямі 0,5 мтр. завглибшки — кістяк горілиць, з зігнутими й розхиленими ногами, а з п'ятами вкупі. В другому колі, під ку-

---

⁷ А. Добровольський. Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану р. 1927. Збірник т. І. Дніпропетровського Історико-археологічного Музею. Дніпропетровськ 1929; стор. 70, 74, 87, 91.

пою каменя, на глибині 0,5 мтр. — лише один людський череп. Третє коло (очевидно культовий кромлех) описане нижче в розділі «культових кромлехів». Унікальним явищем було поховання в другому кромлеху самого черепа.

В могилі ч. 6 в тому ж могильнику, виявлено два кромлехи, розположені концентрично. Зовнішній — з великих брил, внутрішній — з малих. В середині — кам'яний майданчик. В межах кромлеху виявлено одне поховання в дуже скорченому стані, головою на захід. Під кам'яним майданчиком — друге, в вигляді поруйнованого кістяка. Третє поховання — пізніше, впускне, яким поруйноване друге.⁸

Найскладнішу групу кромлехів зустрінуто в тому ж могильнику біля Кічкасу, в дослідженнях В. Грінченка. В двох могилах, розташованих недалеко одна від одної, в напрямку схід-захід, виявлено: в більшій — подвійний кромлех з концентричних кіл, в другій, меншій — один кромлех з круглим кам'яним майданчиком в середині. Кромлехи в обох могилах мали виходи, звернені один до одного. Виходи з кромлехів були об'єднані під землею між могилами по простій лінії двома рядами каменів, що творили ніби коридор. Посередині того коридору виявлено невеличку кам'яну скриню, в якій знаходився горщик. В середині обох кромлехів були кам'яні скрині із скорченими кістяками. В більшій могилі при кістяку стояв череп'яний горщик. Ця цікава споруда не була опублікована.

Таке саме, щодо плану, сполучення двох кромлехів підземним коридором було досліджене у могилі ч. 7 М. Болтенком в Усатові під Одесою.⁹

Підчас досліджування пам'яток бронзової доби біля с. Волоського проф. П. Курінний в 1940 р. у відомому своїми археологічними пам'ятками урочищі Стрільча Скеля виявив поховання в подвійному кромлеху, розташованому на місці неолітичної стоянки.¹⁰

Значну кількість кромлехів знаходили археологи й на віддалі від Дніпра, в могилах у зональному степу. Так в 1904 р. Д. Яворницький розкопав могилу ч. 7 біля Михайлівки в 3 км. від Дніпра. Насип був положистий, коло 5 мтр. заввишки. На рівні поверхні, ексцентрично до півночі, виявлено кромлех 6 мтр. діаметром, зроблений з великих, щільно повстановлюваних сторч каменів. Були вони заввишки —

---

⁸ П. Смоліч. Археологічні розкопи на терені Дніпрельстану в с. Кічкасі. Збірник т. І. Дніпропетр. Красового Історико-археологічного Музею. Дніпропетровськ 1929, стор. 199.

⁹ Сповідання І. Мецанинова в праці «Кромлехи», ГАИМК, Л. 1930.

¹⁰ Звіт опублікований не був. Лише на з'їзді Археологічного Ін-ту в Києві дав проф. П. Курінний у січні 1941 р. стислий доклад про свої дуже цікаві розвідки. Позатим конспект тієї доповіді був надрукований на ротаторі і розданий всім учасникам з'їзду.

1,7 мтр., завгрубшки — понад 20 см. Посередині кромлеху — велика кам'яна плаха, під плахою в ямі завглибшки 35 см. — скорчений кістяк на лівому боці, головою на схід, із слідами червоної фарби на кістках. Біля черепа — поторощений посуд, ножевидний відсклеп кременю та крем'яна скалка. Поза кромлехом виявлено ще 3 могильні ями. Всі вони були по 35 см. завглибшки. В кожній було по одному скорченому кістякові, при чому всі на лівому боці й орієнтовані на схід. При одному знайдено грубий посуд, орнаментований наліпним прутиком під вінцями з косими нарізками. Цю величезну могилу розкопано траншеєю, яка захопила лише середину могили, приполю ж залишилися нерушеними, а треба думати, що там знаходилися ще якісь поховання, бо могила була складна і насипана не одноразово, а кількома заходами в різні часи.¹¹

Біля с. Веселого близько р. Конки, Д. Яворницький розкопав могилу понад 4 мтр. заввишки, відому під назвою Лугової могили. Могила була складною, з низкою поховань різного часу. В північній частині траншеї на рівні горизонту виявлено частину кромлеху, а більша його частина залишилася під насипом, поза траншеєю. Камені кромлеху мали височину 1 мтр., а діаметр його мав близько 9-ти метрів. У центрі могили, також на рівні горизонту, виявлено другий кромлех, діаметром 5,5 мтр. Коли доведено траншеї до підґрунтя, то виявлено 5 могильних плям. Кожна позначала яму у 50-70 см. завглибшки. В першій, в центрі і під кромлехом, виявлено два поховання скорчених кістяків, які лежали один на лівому боці, другий на правому, спинами впритул і обидва орієнтовані на схід. При першому, жіночому, в ділянці таза — кістяк ще ненародженої дитини. На кістках сліди червоної фарби. Біля голови зернотерка з пісківця, завдовжки 17 см. Тут доказ, що як помирав чоловік, то вбивали і ховали з ним і його жінку, яка в даному разі була в тяжі. Такі ж випадки зустрічалися і в дослідях ДАЕНКУ. В другій могильній ямі лежав кістяк на спині головою на схід, густо фарбований червоною охрою. При кістяку — кістяний циліндрик завд. 1,5 см., 2 смоляних палички і тригранчаста бронзова швайка 4,5 см. довжини. В третій могильній ямі — скорчений кістяк, головою на схід, кістки крашені. Біля ніг — 3 посудини. 1-а яйцеденна з коротким простим горлом, орнаментована городками, зробленими нарізкою. Друга — звичайний горщик з орнаментом у формі ромбів і рівнобіжних городків. Орнамент зроблено відтиском шнурка. Третій горщик орнаментовано ромбами, зробленими нарізкою. З одного боку окремо вирізано свастику. Біля ніг — кістяк дитини. В четвертій ямі — дитячий кістяк в скорченому стані, головою

---

¹¹ Звіт Д. Яворницького в Трудах ХІІІ АС, т. І. М. 1907.

на схід. Кістки пофарбовані. В п'ятій ямі також дитячий кістяк. Біля щелепів маленький посуд завв. 9 см., з дірочками під вінцем для підвішування. На посуді схематичний орнамент із простих та косих нарізок. При кістяку — чотири вовчих ікли, просвердлені біля основи. Розкопи Д. Яворницького не були науковими. Так у даному разі площа 1-го кромлеху не була досліджена. Вище кромлехів у насипу знаходилися залишки скитських поховань. При траншейному розкопуванні значно більша частина могильного насипу залишилась не дослідженою.¹² Менші могили Д. Яворницький копав «колодязем» в центрі. Звичайно, при такому «скарбошукацькому» способі розкопів багато поховань та інших пам'яток залишалось в непорушених частинах насипу. Це видно хоча б із фотознімки, яку додав Д. Яворницький до свого звіту, де кромлех лише частково виявлений, а в більшій частині залишився під насипом. Таке досліджування було не лише неповним, а супроводилося псуванням та руйнуванням пам'яток. Це видно і з самого звіту.¹³

Кромлехи зовні могл. Зовнішні кромлехи вже на початку 1900-х рр. являли собою рідкість, тому що камені, які лежали на поверхні, і пани й селяни забирали собі на господарчі потреби. Проте зовнішніх кромлехів колись було очевидно дуже багато. Судячи по деяких описах та тих випадках, коли мені самому доводилося бачити, зовнішні кромлехи дещо відрізнялися від кромлехів внутрішніх. Вони звичайно складалися з великих брил граніту, що лежали з невеличкими перервами циркульноправильним колом по основі могили, що, можливо від часу, частинно вгрузало в землю.

Академік В. Зуев, описуючи свою подорож з Петербургу до Херсону у другій половині 18 ст., сповіщає, що в ті часи Чортотлицька і сусідня їй Довга могили були пообставлювані камінням.¹⁴

А. Уваров пише, що за сповіщенням інженерів, біля устя р. Сури, що впадає в Дніпро, стоять могили, обставлені каміннями.¹⁵

В 1863 р. О. Зосимович розкопав цікаву могилу біля с. Веселого Сурської волости, в 12-ть км. від правого берега Дніпра, на річковій долині. Могила була подовгаста, вис. 1,8 мтр., довжиною 16 мтр., а впоперек — 6,5 мтр. По основі могила була обкладена великим гранітовими брилами, що лежали з невеличкими перервами. В північній

---

¹² Д. Яворницький. Праця наведена в примітці 11.

¹³ Д. Яворницький. Раскопки Луговой могилы в с. Веселом Мелитопольского уезда у Таврической губ.

¹⁴ В. Зуев. Путешественные записки от С. Петербурга до Херсона в 1781-1782 гг. СПб. 1787.

¹⁵ Гр. А. Уваров, Исследование о древностях Южной России и берегов Черного моря, вып. I. СПб. 1881.

краю могили, на глибині 1 мтр. від вершка, знайдено фрагменти великого посуду, перемішані з вугіллям та попелом. Нижче, на рівні поверхні, було знайдено залишки кострища, в якому зола й вугілля були перемішані з кальцінованими тваринними кістками. В тій золі знайдено бронзовий цельт, а в другому її кінці знайдено поховальну яму завглибшки на 1 мтр. На дні ями виявилася гранітова плаха 18 на 55 на 150 см. Стіни могильної ями теж були обстановлені кам'яними плахами. На великій пласі, на дні ями лежав кістяк у випро- станому стані, головою на південь. На кістках лівої руки був бронзовий спіральний браслет, біля голови бронзовий дармовис у вигляді лопаточки з вушком, довж. 4,5 см. Біля стін ями два потрочені гор- щики з попелом.¹⁶

В 1883 р. Д. Самоквасов оглядав місцевість над р. Конкою, біля с. Новогригорівки. Тут він налічив кілька сот могильних насипів, з яких «багато по своїй основі навкруги були обкладені каменем».¹⁷

В 1912 р. проф. Ф. Браун розшукував в Надпоріжжі камені, що згадуються в рунічному написі XI ст. на острові Готлянді. Недалеко від порога Ненаситця він знайшов могилу, яка була обставлена великими каменями. На думку Ф. Брауна, це ті самі камені, що згадуються в рунічному написі.¹⁸

Могила з зовнішнім кромлехом була розкопана в кол. Верхньо- Дніпровському повіті, на правому березі Дніпра, Д. Яворницьким. Могила була звиш 2 мтр. і обставлена по периферії каміннями, що сто- яли сторч. В могилі виявилось 5 поховань скорчених кістяків. В центрі, при пошкодженому кістяку, знайдено посуд, орнаментований трикут- никами, між якими були зображені хрести. Орнамент зроблено відтис- ком шнурка. Там же в центрі, в неглибокій ямі — скорчений кістяк на лівому боці, головою на схід. На черепі сліди фарби, під кістяком залишки рослинного перегною, над кістяком шматочки перетлілого дерева. Очевидно під кістяком була в свій час підстилка з трави, а накритий він був гіллям. При інших похованнях ніякого реманенту не знайдено.¹⁹

Кромлехи в інших місцях України. Як видно з повищого, надзви- чайна кількість кромлехів зосереджена в долині на правому березі Дніпра коло Кічкасу, в південній частині Надпоріжжя. Вище вгору кромлехи зустрічаються вже рідше і вище Ненаситця ніби й зовсім невідомі. Для Середнього Наддніпров'я маємо вже окремі, рідкісні ві-

¹⁶ Д. Яворницький. Публичные лекции по археологии России. СПб. 1890.

¹⁷ Д. Самоквасов. Могильные древности Александровского уезда Екатерино- славской губ. Труды VI АС в Одессе 1884 г. Одеса 1886.

¹⁸ Звіт Ф. Брауна в ОИАК за 1912. СПб. 1916.

¹⁹ Праця Д. Яворницького згадана в прим. 16.

домості про кромлехи, що можливо в якійсь мірі пояснюється й тим, що тут не переводилося таких загальних досліджень та розкопів, як в Надпоріжжі, особливо в околицях Кічкасу. Так маємо відомість про кромлех біля с. Колодистого на Київщині, де О. Спіцин виявив у могилі кам'яне коло понад 7 мтр. діаметром, яке складалося з двох, а місцями з трьох рядів каменя-дикуна, покладених один на одного, по 30-50 см. заввишки. В південно-зах. частині огорожі виявлено велику гранітову плаху 1,8 x 2 мтр. Посередині кола на 20 см. углиб, виявлено два кістяки: один випростаний, другий скорчений на правому боці. Обое мали сліди пофарбування червоною охрою.²⁰

Далі на південь від Надпоріжжя, на Херсонщині, біля її межі з Київщиною, біля с. Торговиці, знайдено поле поховань у кам'яних колах, без насипів. Цей цвинтар існував протягом усієї бронзової доби. В давніших похованнях кістяки — в скорченому стані, в пізніших — у випростаному. Серед поховань у кам'яних колах були теж і трупо-спалення в трипільських урнах.²¹

В басейні Нижнього Дніпра кромлехи розповсюджені значно більше і за своїм типом близькі до Надпорізьких.

Біля с. Оленівки Лисаветградського повіту у могилі виявлено кромлех діаметром 6 мтр. В ямі коло 90 см. завглибшки були два напівпошкоджені кістяки, під головою кожного підкладено по пласкому каменю.²²

Біля с. Пархан Тираспольського повіту в могилі ч. 90 на рівні горизонту виявлено коло з постановлених руба кам'яних плах. В середині кола — два кістяки: один на спині, головою на південний схід, другий на правому боці головою на схід. В могилі ч. 200 на глибині 20 см. в насипу виявлено коло з каменю, що оточувало всю могилу і мало в одному місці перерву. В середині кола — 8 кістяків. В центрі, на рівні поверхні, — пофарбований кістяк на спині з зігнутими ногами, головою на схід.²³

Біля м. Тирасполя в могилі ч. 79 на рівні поверхні виявлено коло з каменю, яке сточувало весь насип. В центрі — яма, в якій лежав кістяк на правому боці, головою на північ. Біля обличчя — маленький, прекрасно зроблений горщик, з жовтої глини. (Очевидно трипільської культури. М. М.).

---

²⁰ А. Спіцин. Раскопки курганов близ с. Колодистого Киевск. губ. ИИАК, вып. 12. СПб. 1904.

²¹ В. Щербаківський. Кам'яна доба в Україні. Мюнхен 1947.

²² Розкопи А. Лукина.

²³ Розкопи І. Степанківського.

Біля с. Терновки в могилі ч. 256 на 20 см. від поверхні — коло з каменю, що оточувало всю могилу. В центрі — кістяк у скорченому стані на лівому боці, головою на схід. Під цим похованням виявлено яму в ґрунті, з попереднім похованням, при якому знайдено кістяний кружок.²⁴

К. Мельник вказує кромлехи біля хут. Лещенкова на р. Інгульці та біля с. Спасівки на Херсонщині.²⁵

А. Шмідт указує могилу, обставлену камінням, біля с. Ржева на р. Торговичці на Херсонщині.²⁶

М. Савицький знайшов кромлех у могилі біля с. Ковалівки на Херсонщині. Під насипом на горизонті «виявилось правильної форми коло діаметром 4 мтр. з насторч постановлених невеликих кам'яних плах». В центрі кола — поховання в кам'яній цісті.²⁷

Скорчені поховання, в кромлехах під могильними насипами, відомі також в околицях Одеси. При таких похованнях знаходять намиста з просвердлених вовчих ікол, мотики з оленячого рогу, кістки волів та розмальований посуд. Цю культуру відносять до Трипільської Усаївського типу.²⁸

Цікаві кромлехи описані Н. Бранденбургом в басейні р. Кальчика, близько м. Маріюполя. На лівому березі цієї річки біля с. Старий Крим він розкопав могилу ч. 197 височиною 3 мтр. В горішній частині насипу в центрі — залишки двох поруйнованих поховань, при одному з яких черепок горщика, прикрашений «грецьким грубо витисненим орнаментом». Очевидно тут ідеться про меандр, відтиснутий шнурком, добре відомий для пізньої бронзи. В західній частині насипу, на 70 см. вище горизонту виявлено кромлех, складений з дрібного каміння у вигляді стінки, завширшки коло 50 см. і заввишки від 50 до 70 см. Зовні кромлеху, впритул до нього, з північно-східнього та південно-східнього боку, були з того ж каменя складені прямокутні виступи. Діаметр кромлеху — 6 мтр. В середині цього кромлеху концентрично знаходився другий кромлех, діаметром 2,3 мтр. В центрі — кістяк на правому боці, орієнтований на південний схід. Біля кістяка кілька великих тваринних кісток, на думку дослідника — конячих. Під цим похованням виявлено залишки другого, давнішого, в якому кістяк лежав упоперек вищого. Біля кістяка — черепок орнаментованого посуду. Зовні кромлеху — ще поховання в ґрунтовій ямі. Кістяк на спині у

²⁴ В. Гошкевич. Клады и древности Херсонской губ. Херсон 1903.

²⁵ К. Мельник. Следы мегалитических сооружений в некоторых местностях России. Труды VI АС в Одесі в 1884 р. т. I. Одеса 1886, стор. 107.

²⁶ А. Шмидт. Херсонская губерния, том II, стор. 807.

²⁷ ЗРАО, т. XI, вып. 1-2. СПб. 1901, стор. 282.

²⁸ В. Семенов и Е. Лагодовская. Раскопки Одесского историко-археологического музея под Одессой в 1936 г. СА, V. 1940.

випростаному стані, головою на схід. На кістках і на землі сліди червоної фарби. Біля правого ліктя — уламок маленького бронзового ножа і два шматочки дерева (держак до ножа?). З лівого боку кістяка — рештки дитячого кістячка, що лежав поруч і рівнолежно з кістяком дорослої людини. На кістках також сліди фарби. Аналогічний кромлех, з двома бічними виступами, був досліджений П. Смолічем у Кічкасі.

В 6 км. від колонійки Кіршвальд і в 3 км. на захід від р. Кальчик є кілька могил; з них одну (ч. 200) розкопав Н. Бранденбург, була вона 1 мтр. заввишки. Під насипом виявлено колово викладку з каменю по периферії могили. В могилі знайдено лише кілька фрагментів орнаментованого посуду, поховання не було.

В 2 км. від правого берега р. Кальчика знаходилася також група могил. Тут Н. Бранденбург розкопав одну ч. 202 височиною 1,7 мтр. Під насипом також виявився кромлех з великих каменів. В межах кромлеху було, очевидно, кілька поховань, але всі вони поруйновані.²⁹

Той же Бранденбург розкопав могилу ч. 451 біля с. Оріхова Таганрозької округи. Тут також виявлено поховання в центрі кромлеха. Ця місцевість пов'язана вже з басейном р. Дону.³⁰

Збираючи матеріали до археології Донщини і Надозів'я, я зустрів в старій археологічній літературі багато вказівок на наявність кромлехів у басейні Дону, при чому тут, в степовій місцевості, у зв'язку з відсутністю грубого каменю, кромлехи часто ніби вироджуються в кола, позначені дрібними камінцями, покладеними на деякій відстані один від одного. Таким чином зберігається лише ідея кола навкруги поховання.

Могила обкладена навкруги по периферії дрібним камінням була розкопана біля хут. Каменобродського, Черкаської округи. В могилі виявлено поховання в цісті.³¹

Могила, обкладена по основі каміннями в один ряд, (на відстані 50-70 см. один від одного), була розкопана В. Харламовим при впадінні р. Бистрий в р. Донець. В могилі виявлено два поховання в цістах.³²

Кільцева викладка з каменю була виявлена також і в могилі біля хут. Хрящевського на пониззі р. Дінця.³³

---

²⁹ Н. Бранденбург. Дневник раскопок. СПб. 1899.

³⁰ Н. Бранденбург. Раскопки в Области войска Донского. ОИАК за 1891 г. СПб. 1893.

³¹ Каталог Донского музея. Новочеркасск 1905, стор. 211.

³² В. Харламов. Раскопки по берегам р. Калмиуса и в области войска Донского. Известия XII АС в Харькове в 1902 г. Харьков 1902.

³³ А. Стефанов. Раскопки по Северному Донцу. Записки СКОАИЭ, вып. 5-6, Р. н/Д. 1929, стор. 20.

Ще далі на схід кромлехи в могилах відомі в Астраханських степах. На майдані с. Ремонтного розкопано могилу, в якій знайдено кістяк, що лежав у скорченому стані на лівому боці, головою на схід. Кістяк знаходився в еліпсі, складений з каменів розміром 1,06 мтр. на 2,13 мтр. Еліпса у свою чергу містилася в колі діаметром 6,7 мтр., неохайно складеному з каменів заввишки 0,5 мтр.³⁴

Широке розповсюдження погребальних кромлехів для Чорноморського узбережжя і Закавказзя, для басейну р. Уралу, Минусинського краю, Карагандинського краю і для цілої степової частини Сибіру та Середньої Азії визначено в багатьох археологічних звідомленнях. Очевидно в розповсюдженні кромлехів на схід немає перерви і вони простягаються смугою аж до Індії.

Е. Ресслер, описуючи могили з кромлехами в околицях Єлисаветполя, каже: «Тутешні могили різного розміру. В більшості по своїй основі вони обкладені вінцем з булижнику».³⁵

Про другий тип кромлехів на Закавказзі Е. Ресслер пише: «Могильні насипи числом 7 склалися з глини, піску та каменю. Горішню частину прикрашено короною або колом з ретельно складених великих каменів. В розкопаній могилі при похованні — бронзовий спис і горщики».³⁶

На широке розповсюдження кромлехів на Закавказзі вказує також І. Мещанинов.³⁷

В. Сизов з англійського видання наводить зображення великого могильного цвинтарища з надвірними кромлехами та менгірами на вершці насипів в Індії і звертає увагу на абсолютну подібність їх до закавказьких і надчорноморських могил з зовнішніми кромлехами.³⁸

Поховальні кромлехи Минусинського степу описує І. Кузнецов: «Могили пообстановлювані кам'яними плахами, вкопаними в землю сторч і поземно. В деяких випадках зроблено додаток у вигляді входу або воріт... Могили у вигляді невеличких насипів обкладено концентричними колами з булижнику».³⁹

---

³⁴ ОИАК за 1904 г. СПб. 1907. стор. 133. Астраханс. губ.

³⁵ Розкопи Е. Ресслера в Елизаветпольск. губ. в 1901 г. в ОИАК за 1901 г. СПб. 1903.

³⁶ Розкопи Е. Ресслера біля с. Кусул-Димарчи в 8 км. від р. Аракса Ериванской губ. в. 1903 г. ОИАК за 1903 г. СПб. 1906, стор. 85.

³⁷ І. Мещанинов. Кромлехи. ГАИМК. Л. 1930.

³⁸ В. Сизов. Восточное побережье Черного моря. МАК, т. I. М. 1889, стор. 154. таб. VII.

³⁹ И. Кузнецов. Древние могилы Минусинского округа. Томск 1889. Таб. X, рис. 1, 2, 3, таб. II, III, IV, таб. VIII рис. 3.

Поховання в центрі кромлехів у могилах у Минусинському краї наводять також Теплоухов і відносить їх до Андронівської культури бронзи.⁴⁰

Поховання в кам'яних цістах у колових викладках з каменю в Минусинському краї описує також С. Кисилев.⁴¹

Про кромлехи в Курайському степу С. Кисилев подає такі відомості: «Дві могили у вигляді кам'яних кіл. Оба кола викладено на поверхні з великих уламків скелі. В середині кіл — невисокі овальні підвищення, кід якими виявилися ями викладені каменем. Кістяки лежали в трохі скорченому стані, головою на захід».⁴²

Кромлехи в Середній Азії описано в дослідях П. Рикова та Б. Гракова.⁴³

Кромлехи на північ та захід від України. Кромлехи відомі також в околицях Ладозького озера, де могили звуться сопками. Н. Бранденбург пише: «Великі сопки... Деякі з них мали під насипом велике кругле кільце, складене з валунів».⁴⁴

На острові Готлянді відомі викладки в могилах у формі кіл простих, концентричних, і таких, що стикаються одне з одним, а також — круглі майданчики, бруковані каменем в центрі кромлеху над похованням. При розкопі цих могил знаходили вугілля, урни, зрідка бронзове знаряддя.⁴⁵

Кромлехи простягаються й далі на захід по всій Європі аж до Атлантичного океану. В Польщі кромлехи відомі в Долужицькій культурі, у Східній Пруссії — поховання під могильними насипами в кам'яних цістах по середині кола з каменів. Такі ж самі поховання відомі в Скандінавії й Німеччині. Кромлехи відомі також у Фран-

---

⁴⁰ С. Теплоухов. Опыт классификации древних мегалитических культур Минусинского края. МАР, IV, вып. Л. 1929.

⁴¹ С. Кисилев. Карасукские могилы по раскопкам 1929, 1931 и 1933 гг. СА, III. М.-Л. 1937.

⁴² С. Кисилев. Курайская степь и Старо-Бардинский район, 1935 г. Археологические исследования в РСФСР в 1934-36 гг. ИИМК. М.-Л. 1941.

Кромлехи в Сибири також у В. Радлова. Атлас древностей Монголии. СПб. 1912.

И. Кастаньи. О кромлехах в Трудах Оренбургской УАК, вып. XXII.

Д. Клеменс. Древности Минусинского края. Томск 1886. Таб. XXI.

⁴³ П. Рыков. Работы в совхозе Гигант (Караганда), стор. 44, рис. 18. Курган Дьн-Бай, стор. 43. рис. 25 і 26, стор. 58, рис. 95 і др.

Б. Граков. Работы в районе проектируемых гидроэлектрических станций (район Орска), стор. 104, рис. 74, стор. 105, рис. 116, стор. 115, рис. 90. Обидві наведені праці в Археолог. исслед. в РСФСР в 1934-36 гг. ИИМК. М.-Л. 1941.

⁴⁴ Н. Бранденбург. Курганы Южного Приладожья. МАР, 18. СПб. 1895.

⁴⁵ С. Арсеньев. Древности острова Готланда. ЗРАО. СПб. 1892, стор. 235.

ції, Англії, на Піренейському півострові, в Тунісі, Фінікії, Палестині, Сирії.⁴⁶

Українські, а в тому й Надпорізькі кромлехи, виникають разом з появою бронзової культури на початку 2-го тис. до Хр. і з розвитком бронзової культури також розвиваються, набуваючи найбільших розмірів і найбільшого розповсюдження та часто пов'язуються з похованнями в кам'яних скринях. Ідея поховальних кромлехів тримається у різних народів протягом тисячоліть. В скитських могилах кромлехи набувають форму т. зв. крєпід-колових обкладок могили тесаним каменем. В Західній Україні кромлехи найбільш відомі в ранньо-скитських могилах, у формі невисокої стінки, складеної з каменя.⁴⁷

А. Спіцин розкопав 7 могил біля с. Башмачки над Дніпром. Могила ч. 6 мала височину понад 7 мтр. «В основі могила була обведена кам'яною стінкою з валунів та колотого каміння. Діаметр кола був понад 38 мтр. В центрі — скитське поховання в камері». Другий такий же кромлех виявлено теж у могилі ч. 3. Поруйновані та пограбовані поховання виявилися пізньо-скитськими.⁴⁸

Цікаві вияви ідеї кромлеха спостерігав Г. Мартенс в 1931 р. біля Кічкасу. В одній поруйнованій грабарями могилі навкруги кістяка було викладене правильне коло з грецьких амфор, що лежали шийками надвір. В другому випадку правильне коло навкруги кістяка було створене зі стрілок з бронзовими кінцівками. Обое поховання — скитської культури і відносились до 4-3 ст. до Хр.

В дальшому кромлехи зустрічаються у східних слов'ян. В деяких могилах Волині з слов'янськими похованнями під основою насипу зустрічалися кола з каменю. В південній частині Новгородського краю, над рікою Ловаттю, знаходяться т. зв. сопки-могили від 10 до 15 мтр. заввишки. Майже всі вони мали в основі коло з одного або двох рядів валунів. Поховання — слов'янські, в формі трупоспалення. Найраніша дата — діргем Хозроя II (617 р.), найпізніша — діргем 9-го ст.⁴⁹

---

⁴⁶ Reallexikon der Vorgeschichte. Berlin, 1929. В. VIII, Taf. 36, В. IX, Taf. 223, В. X, Taf. 64, 65, 68.

Бібліографію про дольмени і кромлехи в Західній Європі, Африці та Азії наведено в праці С. Семенова-Зусера «Таврійські мегаліти». Наукові записки Харківського Держ. Педагог. Ін-ту, т. V. Харків 1940, стор. 115.

⁴⁷ L. Kozłowski. Zarys prazdiejów Polski południowo-wschodniej. Lwów 1939 r. Str. 70, tab. 20, rys. 32 i 33.

⁴⁸ ОИАК за 1897. СПб. 1900, також в ИИАК, вып. I-й. СПб. 1901.

⁴⁹ А. Ивановский. Курганы С. Петербургской губ. МАР, № 20. СПб. 1896. Материалы для изучения курганов и жальников на юго-западе Новгородской губ. Труды II АС в СПб в 1871 г. СПб 1876.

У слов'ян 9 ст. на горішньому Доні, кромлехи в могилах робили з дерев'яних колод або палів, вкопаних у землю по периферії насипу.⁵⁰

Ще пізніші кромлехи відомі у черкесів на Чорноморському узбережжі. В. Сизов описує могили з кромлехами черкесів-натухайців на південь від Новоросійського в Цемеській долині. Я сам досліджував у 1937 р. черкеські могили в околицях Геленджика. Ці кромлехи склалися з пласких каменів, що стояли сторч і впритул один до одного, трохи похило надвір. Кромлехи — зовнішні, по підніжжях могил. Цікаво, що поховання кістяків в випростаному стані містилися в трунах, складених з таких же пласких каменів і перекритих такими ж каменями. Ці поховання натухайців відносилися до 14-18 ст., аж до остаточно розповсюдження серед них мусульманства.⁵¹

Культові кромлехи. Крім великої кількості поховальних кромлехів, виявлених ДАЕНКУ в Надпоріжжі і відомих в Україні, та сама археологічна експедиція знайшла також і культові кромлехи, що значно відрізняються від могильних. Культові кромлехи ніколи не пов'язуються ні з могилами, ні з похованнями. Вони знаходяться не в насипах, а на рівній поверхні і завжди біля становищ бронзової доби. Тому, що культові кромлехи не пов'язані з могилами, їх зустрічали доволі рідко, більш у зв'язку з дослідженням інших археологічних об'єктів. Очевидно у зв'язку з цим ці своєрідні пам'ятки зовсім мало відомі. В основному культові кромлехи відбивають ту ж саму ідею соняшного кола, проте мають інше призначення. Судячи по одному опису Бранденбурга, культові кромлехи знані були й раніше, але досить рідко зустрічалися і, при тодішньому рівні розвитку археології, викликали лише подив.

Надпорізькі культові кромлехи мали наступні риси: всі вони були середнього або малого розміру. Зустрічаються вони звичайно в долині надрічкової смуги. Вони завжди пов'язані зі стоянками бронзової доби і знаходяться в їхніх околицях.

Досліджений мною культовий кромлех на Ігреському півострові на стоянці ч. 11.⁵² Стоянка була в долині р. Шиянки і належала до тимчасових (сезонових) скотарських стоянок пізньобронзової доби. Очевидно вона виникла тут у найзасушливіші часи Ксеротермічного періоду, на початку 1-го тис. до Хр., коли гідростатичний рівень був

---

⁵⁰ П. Ефименко. Раннеславянские поселения на Дону. СГАИМК № 2, 1931, стор. 5, рис. на стор. 9.

И. Мещанинов. Кромлехи у славян. СГАИМК, 1931, № 7, стор. 14.

М. Худяков. К вопросу о кромлехах. СГАИМК, 1931, № 7.

⁵¹ Опис цих дослідів уміщено в статті В. Гольмстен з оглядом археологічних праць в РСФСР за 1937 р. СА. 1938.

⁵² М. Миллер. Памятники родового общества на Игреском полуострове. ПИДО, 1935, № 9-10.

значно нижчий за нинішній. В наслідок того залишки стації, як і кромлех, зараз знаходяться в грязюці і в підґрунтовій воді, що значно перешкоджало дослідам. В таких же умовах було виявлено стації 9, 12 та інші.

Кромлех виявився на північній околиці стації і складався з великих пласких, гострих вгорі брил граніту, постановлених сторч і впригул одна до однієї. Правильне коло з каменів мало діаметр 3,5 мтр. Камені мали до 1 мтр. заввишки і 55 см. завширшки. Стояли ледве похило до середини. Посередині кромлеха, на рівні його поверхні, виявилася велика гранітова плаха, 45 x 85 см., що лежала пласко. Як зворотили ту плаху з місця, то під її серединою знайшовся жмут червоної глини-охри, завбільшки в кулак на якому були відтиски пальців. Червона глина символізує огонь, як прояву сонця на землі. Очевидно в культових кромлехах відбувалися якісь культові дії, пов'язані з культом сонця.

Такого ж типу два кромлехи було виявлено А. Добровольським на лівому березі Дніпра на площі Вовнизької стації. Обое кромлехи були трохи більші за Огрінський і зроблені ретельно. Вони були побудовані з підібраних одноманітних каменів, довгих з острим верхком і одного розміру. В обох кромлехах посередині виявилися пласкі брили граніту, під якими також знаходилися грудки червоної фарби. На жаль докладнішого опису цих кромлехів не було опубліковано.

Очевидно культові кромлехи, дещо іншого типу, були виявлені А. Добровольським біля Кічкасу. Серед розкопаних там могил, в могилі ч. 2 наявності насипу не було, бо грабарі в цьому місці зняли вже кілька шарів землі і на поверхні виявилася верхня частина кромлеху. Він мав діаметр вгорі 1,9 мтр. і в основі 2,8 мтр. тому, що каміння було постановлено похило до центру. Всередині кромлеху була площа 55 на 75 см. брукована камінням. Під цим майданчинком — нічого не було.

В могилі ч. 3 наявність насипу також не була фіксована. Тут виявився кромлех овальний 5,8 на 7,2 мтр. з невеликих плах, постановлених дещо похило на двір. В середині кромлеху, на рівні підґрунтового піску — купа каміння, під якою також нічого не було.

В могилі ч. 6 виявлено кромлех з похованням, але нижче виявився другий кромлех з 6-ти великих каменів, в центрі якого стояв горщик. Очевидно могилу було насунуто над горішнім кромлехом, а спідній з ним не був пов'язаний.⁵³

В розкопах П. Смоліча в цій же містині, в могилі ч. 5, знайшлося два поховальних кромлехи впригул один до одного, про які згаду-

---

⁵³ Праця А. Добровольського, наведена в прим. 7.

вали ми вище. Дещо осторонь від їх знаходився третій, менший, з діаметром 1,5 мтр. В його середині лежав плаский камінь 46 на 68 см., під яким також нічого не було. Очевидно у свій час цей кромлех знаходився поза могилою і з поховальними кромлехами не був пов'язаний.⁵⁴ Очевидно варіант культового кромлеху зустрінув Н. Бранденбург над р. Кальчиком, близько м. Маріюполя. Цю пам'ятку він описує так: «В могилі ч. 203 заввишки 1,7 мтр. біля підніжжя насипу в середині його виявилось коло, складене з великих каменів, що стояли впритул. Це коло обходило весь насип понад краєм його, перериваючись на північ і південь двома просмиками, ніби вхід та вихід з загорожі, завширшки по 2 мтр. кожний. Коло очевидно було складене на рівні поверхні. В центрі могили, від самого її вершка і до самого долу йшли камені, набиті щільно. Вони ж заповнювали і ґрунтову яму, що мала форму квадрата з боком коло 1 мтр. і углиб коло 1,5 мтр. На дні ями виявилася велика квадратова кам'яна плаха з боком 70 см. і завгрубшки 18 см. Після плахи, під нею, на диво, нічого не знайшлося, лише нерушений ґрунт».⁵⁵

Культові кромлехи, як і інші кам'яні спорудження бронзового віку в Надпоріжжі, мають близькі аналогії в інших, віддалених від Надпоріжжя місцях. Так дослідник археологічних пам'яток в Алтаї, пише: «В деяких місцях досліджених мною районів, я зустрінув, разом з могильними спорудженнями — пам'ятки особливого типу, які я називаю кільцеобразними викладками». На рівній поверхні землі складено 7-8 валунів вагою від 1,5 до 3 цнт. Камені заглиблені в землю від 1/3 до половини. Діаметр від 2,13 до 3,55 мтр. Ніяких поховань в їх не було. Випадкова знахідка в одному з цих кіл — речі бронзової культури.⁵⁶ Один археолог, не зрозумівши того, описує очевидно культовий кромлех на півночі біля Передольського погосту Лужського повіту СПб губ.: «Теж як видно хотіли насипати сопку. Навезено великих каменів, які покладено в формі кола, діаметром 15-16 кроків. Камені мають до 1,5 мтр. упоперек».⁵⁷

---

⁵⁴ Праця П. Смоліча, наведена в прим. 8.

⁵⁵ Н. Бранденбург. Праця наведена в прим. 29.

⁵⁶ А. Андрианов. К археологии Западного Алтая. ИИАК, вып. 62. СПб. 1916.

⁵⁷ М. Быстров. Остатки старины близ Передольского погоста Лужского уезда СПб губернии. Записки ИРАО, т. IX, вып. 4. СПб. 1879.

ВИСНОВКИ

Так на підставі археологічних розшуків та дослідів в Україні, можемо виявити не тільки антропологічний тип наших віддалених предків, що з'явилися тут разом з культурою бронзи, але й їхній громадський устрій, господарство, техніку й навіть ідеологію.

До кінця неоліту в Європі та Середземномор'ї панувала лише одна раса, зовсім інша, що відзначалася деякими неандертальоїдними рисами (*Homo sapiens fossilis*). Перед початком 2-го тисячеліття до Р. Х. насуваються, судячи по археологічних пам'ятках, з Індії та східнього Середземномор'я нові племена нової раси. Це вже були люди, що за своїм антропологічним складом ніяк не відрізняються від сучасних європейських народів. Ці племена у всіх відношеннях стояли незрівняно вище неолітичної раси. Вони відтіснили неолітичні племена, частково нищили їх, частково змішувалися з ними. Більшість учених вважають, що нинішні баски в Піренейських горах являються віддаленими потомками неолітичних племен, що були відтіснуті сюди індоєвропейцями.

Індоєвропейські племена, що заняли незабаром всю Європу, в басейнах Лаби, Висли, Дунаю та Дніпра, стали предками сучасних слов'янських племен, а Наддніпрянські та Наддністрянські — предками українського народу.

Індоєвропейці принесли з собою нову, високу культуру — скотарство та хліборобство, вже з сохою, бронзовими та кременними серпами і жорнами-зернотерками. Також високо була розвинена і їх металургія, і хоча ще вироблялися й масово вживалися, як дешевші, знаряддя з каменю, але були вони удосконаленого виробу. Люди топили вже бронзу, вирізували матриці з тальку і робили з бронзи різноманітні знаряддя, зброю та прикраси. Знали також прядіння та ткання, робили нитки та шнури, плели мережі й пересувалися по воді в довбаних човнах.

Багато матеріялу до розуміння ідеологічних уявлень людей бронзового віку дають кам'яні спорудження — кромлехи, менгіри та лябіринти, а також орнамент на кераміці.

Надпорізькі кромлехи заходять до широкої смуги кромлехів, що простягаються від Індії через західню та передню Азію, Іран, Кавказ і всю Європу аж до Атлантийського океану. В межах цієї смуги можна завважити ніби перерви, а місцями — скопичення кромлехів, що в значній мірі могло залежати від наявності або відсутності потрібного каменю. До місць з особливим накопиченням кромлехів належить Мінусинський степ, Закавказзя та Надпоріжжя. При наявності деяких дрібних місцевих особливостей, кромлехи на всьому величезному просторі свого розповсюдження мають основні спільні риси. Вони завжди

мають форму циркульноправильного кола, створеного насторч понастановлюваними каменями і здебільшого з виходом на схід. Камені плоскі, прямокутні, з гострим вершком і плоским сподом. Найбільша височина каменів у кромлехах сягала понад мтр., а вагою кожен камінь мав понад півтони. Кромлехи в цілому різко поділяються на поховальні та культові. Поховальні знаходяться в могильних насипах, по їх периферії або зовні насипу, а культові не пов'язані з могилами і похованнями і знаходяться при селищах бронзової доби. Переважно в центрі поховання — кам'яна ціста, а в великих кромлехах — по кілька поховань. Поховання в скорченому стані, на боку, здебільшого пофарбовані червоною охрою. Біля черепа часто стоїть горщик з харчами на той світ або тваринні кістки. Дуже рідко трапляються знаряддя та кремінна або бронзова зброя. Зустрічаються поховання парні — чоловік із жінкою або жінка з дитиною.

Культові кромлехи завжди меншого розміру, і посередині кожного лежить велика кам'яна плаха, під якою знаходяться шматки червоної охри. Іноді замість плахи — забита камінням ямка.

Всі кромлехи пов'язані з культом сонця. Люди бронзового віку думали, що сонце удень обходить надземний світ, світить і гріє людям, тваринам і рослинам і дає початок всякому життю на землі. Увечорі ж, як сонце заходить, воно вночі обходить підземний світ і світить померлим. Отже поховальні кромлехи позначали той світ померлих, і сонце обходило кромлех. На світанку сонце виходило з кромлеху через ворота на сході і сходило знову над землею. Поховальні кромлехи зберегалися і були споруджувані у багатьох народів ще довгі століття, хоча їхня первісна ідея може була вже й забута, і пізніші кромлехи ставали просто обрядовими ремінісценціями.

Культові кромлехи також були присвячені сонцю і в них відбувався якийсь ритуал на честь сонця. Це були священні місця.

Огонь також обожувався і вважався проявою або часткою сонця на землі, чому огню надавалося особливе значення і сила. Червона фарба символізувала вогонь. Отже покійників посипали розтертою в порошок червоною охрою. Це був ритуал очищення через огонь людини, яка йшла на той світ. Як тіло зотлівало, охра осідала на кістках та на землі. Цей ритуал з'являється вже в верхньому палеоліті і протягається через неоліт і всю бронзову добу.

Скорчений стан покійників ще не має загально сприйнятого пояснення. Раніш думали, що покійникові, при переході його до підземного життя, надавали т. зв. утробний стан, тобто такий, у якому він народжувався на землі. Але пізніше почали доводити, що такий стан був наслідком того, що покійників зв'язували шнурами, щоб вони не могли виходити із того світу і жахати живих або шкодити їм.

До культу сонця відносилися також менгіри (гномони). Це були кам'яні стовпи, які ставили на вершку могили. Тінь від менгіра обходила могилу. Ставили менгіри теж і в насипах, в головах похованих, очевидно також для того, щоб підземне сонце обходило навкруги покійника.

В бронзовому віці люди жили патріархальними родами, чим пояснюються парні, а іноді і з більшою кількістю кістяків, поховання. Як умирав чоловік, то вбивали і ховали разом з ним жінку. А як помирала жінка, що мала невелику дитину, яка ще не працювала разом з членами роду, а тому й не була ще членом роду, то вбивали дитину й ховали її разом з матір'ю.

При покійниках часто ставили горшки з харчами на той світ або тваринні кістки з м'ясом.

Порівнюючи високо розвинене хліборобство та скотарство у людей бронзового віку в значній мірі залежало від сил природи, насамперед від сонця. Тому у всіх стародавніх народів, що переходили до хліборобства, сонце вважалося за початок всякого життя на землі і обожувалося. Тому й індоєвропейці приносять з собою і плекають високо розвинений культ сонця. Крім кам'яних споруджень, цей культ виявляється також в орнаменті на кераміці бронзової доби у вигляді свастики, хреста, кругів простих, концентричних та спіральних, а також в зображуванні сонця у вигляді квадрата з рисками-проміннями по кутах та посередині. Всі ці елементи й орнаменти особливо яскраво відбиваються в ранньобронзовій кераміці з розкопів В. Городцова в Донеччині.⁵⁸ Цікаво, що ця соняшна орнаментика з тих же самих елементів збереглася до наших часів в геометричному орнаменті українських народних вишивок. В. Щербаківський вивчав основні елементи орнаменту на українських писанках і дійшов до висновку, що всі ці основні елементи походять від соняшної символіки.⁵⁹

Як бачимо з кам'яних споруджень та орнаменту на кераміці, наші віддалені предки вже знали елементи геометрії (пляніметрії) — коло просте, концентричне, спіральне, прості лінії, рівнобіжні, прямокутники, квадрати, трикутники, ламану кутами лінію (городки), а також знали й уживали при побудові кам'яних споруд підойму та клини і креслили коло на землі за допомогою двох кілків та шнура.

Разом з тим знали вже прядіння і ткацтво, робили нитки, шнури, плели мережі і для пересування по воді вживали довбальні човни.

---

⁵⁸ В. Городцов. Труды XIII АС в Екатеринославе в 1905 г. т. I. М., 1907. Кераміка, описана В. Городцовим, знаходилася в Дніпропетровському музеї.

⁵⁹ В. Щербаківський. Основні елементи орнаментациі українських писанок. Прага 1925.

Де мовчить історія, там починає говорити археологія. Отже далші дослідження пам'яток матеріальної культури бронзового віку в Україні можуть дати ще багато й багато нового матеріалу, який дасть нам змогу зрозуміти те, що не зовсім зрозуміле тепер, а також і нові відомості про життя, побут господарку, техніку та ідеологію найдавніших предків в Україні.

СКОРОЧЕННЯ

АС — Археологічний з'їзд
ГАИМК — Государственная Академия Истории Материальной культуры
ДАЕНКУ — Дніпрельстанівська Археологічна Експедиція Наркомосу України
Дніпрельбуд — Будівництво Дніпрельстану
Дніпрельстан. — Дніпрівська Електрична Станція
ESA — Eurasia Septentrionalis Antiqua
ЗРАО — Записки Русского Археологического Общества, СПб
ИИАК — Известия Императорской Археологической Комиссии
ИИМК — Институт Истории Материальной Культуры Академии Наук СССР
Л — Ленінград
М — Москва
МАК — Материалы по археологии Кавказа
МАР — Материалы по археологии России
Наркомпрос — Народний Комісаріят Освіти
ОИАК — Отчет Императорской Археологической Комиссии
ПИДО — Проблемы Истории Докапиталистических Обществ
Р. н./Д. — Ростов на Дону
СА — Советская Археология
СГАИМК — Сообщения Государственной Академии Истории Материальной Культуры
СКОАИЭ — Северо-кавказкое Общество Археологии и Этнографии
СПБ — Петербург
УАК — Ученая Архивная Комиссия
УВУ — Український Вільний Університет